

Oliver Kauffmann

Betragtninger over refleksivitet (og pædagogik)

– med afsæt i Grue-Sørensens disputats

Abstract

[English title: *Considerations on reflexivity – with reference to Grue-Sørensen’s doctoral thesis*]

The paper is an investigation of the concept ‘reflexivity’ and its possible relation to consciousness. By taking advantage of Knud Grue-Sørensen’s discussions of ‘reflexivity’ in his treatise *Studier over refleksivitet. En filosofisk afhandling* (1950), I discuss a number of arguments to the effect that there is an intimate connection between reflexivity, consciousness and epistemology. The idea that pedagogy is somehow essentially related to reflexivity is also briefly taken into consideration.

Keywords

Grue-Sørensen; reflexivity; consciousness; epistemology; ordinary language; pedagogy

1. Optakt

Denne artikel udspringer af en bestemt, akademisk begivenhed, og skal derfor til dels forstås som et lejlighedsskrift.¹ Den oprindelige nære kontekst – stilladseringen i form af akademisk meningsudveksling og et levende publikum – er for længst borte. Jeg håber dog, at denne version af indlægget gennem den foretagne omarbejdning fortsat giver mening.

Artiklen omhandler begrebet ‘refleksivitet’ – i særdeleshed antagelsen om bevidsthedens refleksivitet – og dette begrebs mulige forhold til pædagogik. Omdrejningspunktet er den danske pædagogiske tænkner Knud Grue-Sørensen’s disputats *Studier over refleksivitet. En filosofisk afhandling* fra 1950,² hvori bevidstheden tildeles en konstitutiv betydning for

---

1 Baggrunden for nærværende artikel er et mundtligt oplæg, der blev givet ved symposiet ‘Knud Grue-Sørensen’s tanker om pædagogik - historie, virkning, re-entry?’, som fandt sted på Danmarks Institut for Pædagogik og Uddannelse den 27. september 2017.

Oplægget havde tilsvarende overskriften ‘Betragtninger over refleksivitet og pædagogik – med afsæt i Grue-Sørensen’s disputats’, men eftersom jeg blot havde en samling stikord og et par citater til min disposition ved foredraget, er følgende artikel dels en rekonstruktion ud fra hukommelsen – dels et udvidet arbejde i forskellige henseender. Jeg har således søgt at præcisere belægget for mit ræsonnement gennem relevante henvisninger til Grue-Sørensen og andre tænkere.

2 Grue-Sørensen, Knud. *Studier over refleksivitet. En filosofisk afhandling*. (København: J.H. Schultz Forlag, 1950). Selve forsvaret af afhandlingen for den filosofiske doktorgrad fandt sted tirsdag den 07. november 1950. På embeds vegne opponerede professorerne, dr. phil. Frithiof Brandt og Jørgen Jørgensen, af tilhørerne professorerne, dr. jur.

Oliver Kauffmann, Aarhus Universitet, Danmark
e-mail: kauffmann@edu.au.dk

Studier i Pædagogisk Filosofi | <https://tidsskrift.dk/spf/index> | ISSN nr. 22449140

Årgang 7 | Nr. 1 | 2018 | side 55-73

---

tænkning, sprog og erkendelse. Denne tanke grunder i alt væsentligt på, at bevidstheden eksemplificerer refleksivitet som et reelt fænomen, og at bevidsthedens refleksive natur er en nødvendig forudsætning for at opnå erkendelse og have sprog i de komplicerede former, vi mennesker eksemplificerer. Bevidsthedens refleksivitet kan endvidere tænkes at have betydning for vores forståelse af pædagogiske forhold såsom dannelse, opdragelse og læring. Denne tanke kan genfindes – eller hævdes at kunne genfindes – hos andre pædagogiske tænkere både før og efter Grue-Sørensen, men som en specifik pædagogisk-filosofisk refleksion nyder den ingen placering eller bevågenhed hos Grue-Sørensen selv, hverken i disputatsen eller i det pædagogisk-filosofiske forfatterskab, der fulgte efter. Dette konkrete forhold er bemærkelsesværdigt, og giver mig anledning til at undersøge det angiveligt så fundamentale træk ved virkeligheden kaldet 'bevidsthedens refleksivitet'. I artiklen behandles dette forhold således i alt væsentligt gennem en drøftelse af spørgsmålet: Hvad er forholdet mellem bevidsthed og refleksivitet?

Besvarelsen af dette spørgsmål sker med eksplicit afsæt i Grue-Sørensens disputats. Ligeledes vil jeg naturligvis tage hensyn til allerede eksisterende fremstillinger og udlægninger af Grue-Sørensens tænkning.³ Nogle af disse udlægninger rummer overvejelser omkring refleksivitet, omkring bevidsthed og refleksivitet, samt om forholdet mellem refleksivitet og pædagogik, der strider mod de synspunkter, jeg fremsætter og argumenterer for her. Jeg finder således ikke noget belæg hos Grue-Sørensen for at hævde eksistensen af en forbindelse mellem refleksivitet og pædagogik, ligesom jeg sluttelig kort skitserer et ræsonnement for, at en sådan forbindelse i almindelighed ikke er plausibel, i det omfang man tænker den ud fra en forestilling om bevidstheden som værende konstitutiv for refleksivitet.

Alf Ross, dr. phil. Louis Hjelmslev, dr. phil. Svend Ranulf, cand. polyt. Erik Carstens og dr. phil. Sigurd Næsgaard. Graden blev meddelt den 11. december 1950, jvnf. *Københavns Universitets årbog 1948-1953*. (København, 1953), 441.

3 De betydeligste fremstillinger og udlægninger er: Svend Erik Nordenbo, 'Om forholdet mellem filosofi og pædagogik i Knud Grue-Sørensens tænkning', i *Bidrag til den danske pædagogiks historie* (Red. Svend Erik Nordenbo, København: Museum Tusulanums Forlag, 1984), 105-131. Der er tale om en revideret version af en artikel med samme titel, der udkom i Svend Erik Nordenbo & Arne Friemuth Petersen (Red.) *Dansk filosofi og psykologi 1926-1976, bind 2* (København: Filosofisk Institut, Københavns Universitet, 1977), 77-106; artiklens systematiske omdrejningspunkt er refleksivitet. En kronologisk fortegnelse over Grue-Sørensens publicerede arbejder, der optræder i den oprindelige artikel fra 1977, er ikke medtaget i 1984-udgaven. Alexander von Oettingen, *Pædagogisk Filosofi som reflekteret omgang med pædagogiske antinomier – perspektivering af K. Grue-Sørensens filosofiske pædagogik* (Aarhus: Klim, 2006), er en disputats, som sætter Grue-Sørensens tanker ind i en pædagogisk-filosofisk kontekst, og som i sin udlægning forlener refleksivitet en væsentlig betydning. Alexander von Oettingen, *Det pædagogiske paradoks – Et grundstudie i almen pædagogik* (Aarhus: Klim, 2001), 107-133, er en veloplagt, kort studie af Grue-Sørensens pædagogisk-filosofiske tænkning, som i kondenseret form rummer en række af von Oettingens disputats' pointer. Carl Henrik Koch, *Dansk Filosofi i positivismens tidsalder 1880-1950* (København: Gyldendal, 2004), 437-450 er en filosofihistorisk opsats, som afdækker mange af Grue-Sørensens inspirationskilder og sætter hans bidrag ind i en universitær-institutionel sammenhæng. Endelig skal det nævnes, at Erich G. Klawonn i sin disputats *Jet'ets ontologi – en afhandling om subjektivitet, bevidsthed og personlig identitet* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1991) giver en kort, kritisk fremstilling af Grue-Sørensens drøftelse af bevidsthedens refleksivitet i *Studier over Refleksivitet*, jvnf. *Jeg'et ontologi*, pp. 106 ff. Tak til en anonym bedømmer for at minde mig om dette.

2. Refleksivitet

Når talen falder på bevidsthedens refleksivitet, bør det først afklares, hvad der menes med overbegrebet 'refleksivitet'. Denne opgave er i udgangspunktet enkel. Ved 'refleksivitet' i den filosofiske betydning af ordet, forstås den hævdede egenskab ved teorier, udsagn eller træk ved virkeligheden, at disse omhandler sig selv. Jævnligt ser man også udtrykket 'selvreference' anvendt synonymt med 'refleksivitet', omend 'selvreference' normalt blot bruges om udsagn, der omhandler sig selv. Grue-Sørensen anvender almindeligvis disse to udtryk som synonymmer i disputatsen⁴, ligesom han også anfører udtrykket 'recurrens' som værende endnu et synonym af ældre dato.⁵ I det følgende anvender jeg i overensstemmelse med Grue-Sørensen ligeledes 'refleksivitet' og 'selvreference' som synonymmer.

Diskussionen om refleksivitet er især et filosofisk anliggende. Der er tale om en omfattende diskussion, som pågår inden for såvel semantik, mængdeteori, erkendelsesteori og metafysik. Meget ofte er drøftelsen af refleksivitet forbundet med en række forhold af paradoksal art, idet at referere til sig selv tilsyneladende kan implicere en logisk modsigelse, relativisering eller meningsløs sprogbrug. Nogle af problemerne omkring refleksivitet har været kendt siden antikken. Platons dialoger *Theaitetos* og *Charmides* er til eksempel værker, som rummer indflydelsesrige diskussioner, der enten direkte eller indirekte omhandler refleksivitet. Et af de kendteste og ældste eksempler på refleksivitet, der involverer et paradoks, er 'løgnerens paradoks', som almindeligvis tilskrives Eubulides (300-tallet f. Kr.): "Denne sætning er ikke sand". Hvis den er sand, er den falsk – og hvis den er falsk, er den sand. Det overordnede problem omkring refleksivitet er at finde ud af, hvad der er på spil, når vi formulerer os således. En lang række tænkere har enten som et præskriptiv eller en logisk diagnose (eller både-og) givet udtryk for, at der ikke i sproget må og/eller kan formuleres udsagn, der udsiger noget om sig selv, selv om det dog må synes som om, at dette faktisk finder sted.⁶ Det, vi i virkeligheden implicit gør, er at formulere os i et metasprog, hvorigennem vi refererer til det underliggende objektsprog, lyder en indflydelsesrig, logisk diagnose. Den teori, der her sigtes til, er Bertrand Russell og Alfred North Whiteheads type-teori, hvorigennem en række paradokser angiveligt kan opløses, blandt andet og især indenfor matematik og logik.⁷

4 Opslaget 'selvreferens' i disputatsens sagregister henviser slet og ret til 'refleksivitet'; cf. Grue-Sørensen, 1950, p. 238. Se også f.eks. p. 207.

5 Jvnf. *Op. cit.* pp. 22-23.

6 Jvnf. f.eks. Ludwig Wittgenstein *dictum*: "Kein Satz kann etwas über sich selbst aussagen, weil das Satzzeichen nicht in sich selbst enthalten sein kann, (das ist die ganze "Theory of types")." *Tractatus Logico-Philosophicus*, 3.332. Om Wittgenstein i den efterfølgende paragraf 3.333 faktisk udmønter denne tanke gennem sin egenartede rekonstruktion af det type-teoretiske ræsonnement til opløsning af Russells mængdeparadoks (jvnf. note 7), er omdiskuteret.

7 Mest kendt er mængdeparadokset ('Russells antinomi'), som formuleret af Bertrand Russell. Ud fra præmissen, at mængder kan være medlem af sig selv (f.eks. som mængden af mængder), opstår spørgsmålet, om mængden af mængder, der ikke er medlem af sig selv ('M'), selv er medlem af sig selv. Enten er M medlem af sig selv eller ikke. Hvis M er, er M medlem af mængden af mængder, der ikke er medlem af sig selv, hvorfor M ikke er medlem af sig selv. Hvis derimod M ikke er medlem af sig selv, er M medlem af mængden, der ikke er medlem af sig selv, hvorfor M følgelig er medlem af sig selv. Læseren henvises her til f.eks. Russells egen fremstilling af 'logical types' i *Introduction to Mathematical Philosophy*. London: George Allen & Unwin, Ltd., 1919, p. 53 og pp. 135 ff. En ældre,

Grue-Sørensen har en række interessante overvejelser i disputatsens kapitel V – ‘Om sprogets refleksivitet’ – der grundlæggende går imod den opfattelse, at vi ikke skulle være i stand til i mangfoldige sammenhænge at forstå dagligdags sætninger, som indeholder refleksive elementer, uden at være nødt til at anerkende nødvendigheden af metasprog, for at kunne forstå sådanne sætninger.⁸ Med en formulering af Svend Erik Nordenbo, må en løsning på problemet om sprogets refleksivitet i form af typeteorien ligefrem ‘siges at være desperat’.⁹ Hvorfor det? Nordenbo, der støtter sig til Grue-Sørensen, formulerer det således:

“Den [løsningen i form af type-teorien, RED.] medfører nemlig, at det ikke vil være muligt for os at tale om sprog og bevidsthed, idet begge entiteter rummer refleksivitet som et konstituerende træk – ja, at human- og samfundsvidenskaberne som sådan bliver en umulighed.”¹⁰

Om type-teorien af denne grund fortjener prædikatet ‘desperat’, skal jeg ikke kunne sige. Men det er en dramatisk konsekvens, denne teori angiveligt har, at vi ikke vil være i stand til at tale om sprog og bevidsthed qua det forhold, at de rummer refleksivitet – for ikke at tale om umuliggørelsen af human- og samfundsvidenskab. Anderledes sagt, ligger det i ordene, at Nordenbo opfatter type-teorien som problematisk qua den slutning i form af *modus tollens*,¹¹ han angiveligt øjner: *Hvis type-teorien er sand, så kan vi ikke tale om sproget selv (i selvsamme sprog). Idet vi imidlertid kan tale om sprog og bevidsthed (i selvsamme sprog), bør vi ikke overholde den norm, som type-teorien udstikker som sikkerhed for at undgå paradokser (og forklaring på at de opstår) i vort sprog. Vi bør ikke overholde denne norm, fordi typeteorien er falsk som forklaring på vor mulighed for at tale om et givet sprog. Den underliggende præmis, som retfærdiggør Nordenbos problematisering af type-teorien gennem nævnte *modus tollens*, er naturligvis, at sprog og bevidsthed *de facto* rummer refleksivitet som konstituerende træk. Nordenbo henviser til Grue-Sørensen, og det er da også dennes synspunkt, jeg parafraserer. Man bør dog naturligvis altid huske på, at ‘den ene tænkers *modus ponens*¹² er den andens *modus tollens*’, som det hedder. I stedet for en problematisering af type-teorien, er det således muligt, at refleksivitet slet ikke findes hverken inden for sprogets eller bevidsthedens domæne, hvilken mulighed Nordenbo ikke finder det nødvendigt at drøfte. For et ræsonnement imod eksistensen af enhver form*

---

kortfattet introduktion til problemstillingen, der på anskuelig vis trækker på Gottlob Freges begrebsapparat, gives i von Wright, Georg Henrik *Logik, filosofi och språk. Strömningar och gestalter i modern filosofi*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1957, 75-83.

8 Grue-Sørensen, 1950, pp. 93-125.

9 Nordenbo: “Refleksivitet og pædagogisk teori. Et bidrag til refleksivitetsargumentets typologi.” *Psyke & Logos*, 2, (1982): 211-224.

10 *Op. cit.*, p. 218. Nordenbo henviser efter denne passus til Grue-Sørensens disputats og en række andre tænkere. Det hedder, at Grue-Sørensen har ‘påvist’ dette; se *Op. cit.*, p. 222 note 15. I en engelsk oversættelse af Nordenbos artikel anvendes ligefrem udtrykket ‘proof’ herom; cf. Nordenbo “Reflexivity and educational theory”, *Danish Yearbook of Philosophy*, 22 (1985): 65-79, p. 74, note 15.

11 Modus tollens dækker i sætningslogikken over følgende slutningsregel: Hvis p, så q; q er falsk, ergo er p falsk.

12 Modus ponens dækker i sætningslogikken over slutningsreglen Hvis p så q; p er sand, ergo er q sand.

for refleksivitet, er det i denne sammenhæng særligt relevant at anføre Jørgen Jørgensens artikel "Some Reflections on Reflexivity".¹³ For Nordenbo synes sprogets og bevidsthedens refleksivitet derimod at være kendsgerninger.

I forhold til type-teorien medgiver Grue-Sørensen, at 'det er et åbent spørgsmål' hvor megen vægt der skal lægges på en adskillelse mellem objektsprog og meta-objektsprog,¹⁴ og det ville være interessant at se nærmere på hans konkrete eksempler på refleksive udsagn i dagligsproget, som ganske vist ud fra et type-teoretisk synspunkt skal forklares som udsagn, der ikke repræsenterer refleksiv sprogbrug – fordi refleksiv sprogbrug fra dette perspektiv ikke kan finde sted. Interessant, også i lyset af senere drøftelser af type-teorien¹⁵ – men ikke påkrævet eller passende for mit ærinde. Dette skyldes, at det mere grundlæggende spørgsmål omkring sprogets refleksivitet ligger et andet sted hos Grue-Sørensen: Sprogets refleksivitet hævdes at have sin begrundelse i bevidsthedens refleksivitet. Vi kan således tillade os at forskyde diskussionen om refleksivitet i sproget til en diskussion om refleksivitet i bevidstheden, idet sidstnævnte ifølge Grue-Sørensen er konstituerende for førstnævnte, hvilket Grue-Sørensen da også siger ganske klart:

"Sprogets egentlige refleksivitet har utvivlsomt sin grund i bevidsthedens refleksivitet. Det er som et enestående redskab for bevidstheden, som et medium til at udtrykke al mulig erkendelse og viden, at det parteciperer i bevidsthedens egne grundejendommeligheder, i første række at nævne: intentionalitet og refleksivitet"¹⁶

Lad os derfor se nærmere på Grue-Sørensens overvejelser omkring bevidsthedens refleksivitet i disputatsen.

13 J. Jørgensen "Some Reflections on Reflexivity", *Mind*, 62 (247) (1953): 289-300. Tillad mig at gøre Nordenbos bemærkning herom til min: "Artiklen er bemærkelsesværdig derved, at Jørgensen overhovedet ikke nævner Grue-Sørensen, skønt artiklen slående kan ses at være skrevet på baggrund af kendskab til Grue-Sørensens disputats." Nordenbo, 1984, p. 118, note 23. Ihukom, som nævnt ovenfor, at Jørgensen også havde optrådt som officiel opponent ved Grue-Sørensens forsvar mindre end tre år tidligere.

14 Grue-Sørensen, 1950, p. 118.

15 Efter Saul Kripkes problematisering i "Outline of a Theory of Truth", *The Journal of Philosophy*, 72 (19) (1975): 690-716 af Tarskis model for et hierarki af sprog, der på sin side introduceredes som en løsning på vanskeligheden omkring definitionen af sandhed af samtlige udsagn i et komplekst logisk sprog i selve dette sprog, har diskussionsklimaet for refleksivitet (og sandhed) set anderledes ud. For blot at nævne ét forhold. Én af de 'intuitioner', der i højere grad end tidligere ses som betydningsfuld, er den, at en eksplicit lagdeling à la Tarskis model eller Russell/Whiteheads type-teori simpelthen ikke findes som en eksplicit del af dagligsprogets syntaks, der snarere opererer i 'et fladt univers', hvorfor det synes *ad hoc* at introducere sådanne formalsproglige greb til at opløse paradokser, som selv-referentielle udsagn genererer. Denne 'intuition' er stort set den tanke, Grue-Sørensen udtrykker i kapitel V af disputatsen; se især pp. 101 ff. og hans vittige eksempel med meningsudvekslingen i ligningskommissionen p. 107 f.

16 *Op. cit.*, p. 125.

3. Bevidsthed og refleksivitet

Når man sætter sig for at forstå Grue-Sørensens tanker om bevidsthed, er det værd at gøre sig klart, hvad det er for en tradition, han i almindelighed skriver ud fra og ud af. Hans overordnede filosofiske inspiration er, løseligt formuleret, præget af tysk filosofi fra det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede. Dette forhold er der i flere henseender gjort grundigt rede for i von Oettingens og Kochs fremstillinger.¹⁷ Denne tyske inspiration er ikke blot endnu mere markant, når det eksplicit drejer sig om bevidsthedens refleksivitet; der er også tale om en forskydning i inspirationskilder fra prisopgaven *Vor Tids Moralskepticisme. Om Muligheden af en Objektiv Etik* fra 1937 og til disputatsen. Hvor Grue-Sørensen i prisopgaven således især er inspireret af den efterkantianske skole, med Jacob Friedrich Fries og Leonard Nelson som de væsentligste figurer, finder man i disputatsen tretten år senere, at inspirationen fra disse tænkere ganske vist fortsat er tilstede, men nu er trådt i baggrunden og suppleres betydeligt af mange andre tænkere fra tysk filosofi, som på ikke altid ganske transparent vis influerer hans analyse af refleksivitet.¹⁸

Når det handler om bevidsthedens refleksivitet, afslører en omhyggelig læsning dog en særlig vægtig indflydelse fra en ret lille håndfuld tænkere. Udover nykantianeren Henrich Rickert og dagligsprogsfilosoffen George E. Moore, er det især den tyske filosofisk-psykologiske tænker Franz Brentano, samt den i dag lidet læste tyske tænker Johannes Rehmke som spiller væsentlige roller for Grue-Sørensens argumentation for bevidsthedens refleksivitet. Hvad hovedinspiratorerne til tankerne i prisopgaven angår – Fries og Nelson – argumenterer disse imidlertid ikke for eksistensen af refleksivitet. "For denne [refleksiviteten, RED.] havde disse tænkere ikke øje, selv om deres ræsonnementer mundede ud i en løsning, der vel kan karakteriseres saadan", bemærker Grue-Sørensen således.¹⁹ Men deres påpegning af regressionsproblemet i erkendelsesteori og løsningen på dette gennem en form for fundamentalisme, som grunder erkendelsen på evidens, leder imidlertid Grue-Sørensen til at argumentere for en forbindelse mellem evidens og refleksivitet på erkendelsens område, som han ultimativt forsøger at begrunde ud fra bevidsthedens refleksivitet.²⁰ Som det er tilfældet i forhold til sprogets refleksivitet, ser vi således igen, at det ifølge Grue-Sørensen er bevidsthedens refleksivitet, der er den fundamentale form. Hvori består da ifølge Grue-Sørensen denne bevidsthedens refleksivitet – og hvordan kender vi den?

17 Jvnf. henvisningerne ovenfor, note 3.

18 Det forhold, at Grue-Sørensens tanker i værket modnedes over meget lang tid, og at 'konturerne kun langsomt trådte frem i takt med skriveprocessen' (jvnf. von Oettingen, 2006, p. 109, der her refererer til en samtale med Tage Nielsen, gift med Aase Nielsen, Grue-Sørensens ældste datter), har måske haft betydning for, at ikke blot rigtig mange tænkere er kommet til at optræde heri, men også at den systematiske behandling af afhandlingens grundtemaer ikke altid fremstår klart. Det er således egentlig ikke det forhold, at der optræder rigtig mange tænkere, som kredser om refleksivitet i forskellige former – eller kredser om noget, der minder derom – som gør, at afhandlingen visse steder fremtræder uklar. Snarere er det Grue-Sørensens egne jævnlige kredsnings og tilbagevenden til tænkere og temaer, som tidligere er bleven behandlet i værket, uden at man altid kan se en grund til denne bevægelse, der gør, at tankegangen flere steder synes noget uigennemsigtig.

19 Grue-Sørensen, 1950, p. 148.

20 Se *Op. cit.*, pp. 148-163.

Refleksivitet og refleksion

Der er som nævnt forskel mellem de entiteter, som historisk er blevet drøftet som kandidater til at rumme refleksivitet. Mens teorier og påstande formuleres i sproget, og således kan siges at tilhøre, hvad Grue-Sørensen kalder 'symbolsystemer' er det anderledes fat med bevidstheden al den stund, at bevidstheden hører til virkeligheden selv, den 'uden-symboliske virkelighed', som Grue-Sørensen også betegner den.²¹ Og dette naturligvis desuagtet, hvorledes bevidstheden – som hørende til virkeligheden – så i øvrigt bestemmes i metafysisk henseende. I sin indledende afsøgning af om virkeligheden – i første omgang forstået som den rum-tidslige virkelighed – kan opvise eksempler på refleksive forhold, trækker Grue-Sørensen på den association, at det fænomen *at reflektere*, altså at 'kaste noget tilbage' kan have noget med *refleksivitet* at gøre. Dette angiveligt ud fra den betragtning, at *refleksion* (med 't') på en eller anden måde kunne tænkes at indgå som en nødvendig og/eller tilstrækkelig betingelse for *refleksivitet* i genstandsverdenen. Hvis man følger denne 'rent sproglige association',²² er spejlet et rimeligt sted at undersøge for refleksivitet, som også Johann Friedrich Herbart gør det.²³ Grue-Sørensen når dog hurtigt frem til den konklusion, at spejlet ikke besidder refleksivitet, idet det ikke spejler sig selv. Spejlet giver dog også Grue-Sørensen anledning til en betragtning over forholdet 'at spejle sig', idet det refleksive pronomen angiveligt forstærker hans og måske tilmed læserens association. Imidlertid kan blot den entitet, som kan se, spejle sig, og derfor er spejlet ikke en entitet, der har refleksivitet. Selv om spejlet tjener til middel for nogens spejlen og selv kan spejles, kan det ikke spejle sig. Det samme kan siges om øjet, idet øjet kun i metaforisk forstand kan se, men i realiteten blot er et middel for et subjekt til at se. Det er blot en talemåde, at 'øjet ser', som Grue-Sørensen påpeger.²⁴ Med øjet ser vi, og ikke os selv. Ved et spejls mellemkomst kan vi bringes til at se os selv, men øjet er jo ikke identisk med dette selv, der ser. Øjet besidder således lige så lidt refleksivitet som spejlet.²⁵ Som Platon påpegede i dialogen *Charmides*, ville et refleksivt forhold her fordre, at man så sin egen seen. Selv om Grue-Sørensen ikke udelukker, at det er muligt, at man kan se sin seen som proces *qua* en anden legemlig, hovedsagelig neural proces, er der først tale om, hvad han kalder 'ægte refleksivitet'²⁶, når den oprindelige proces (af 1. orden) er genstand for sig selv, hvilket den ikke er, hvis det, der kræves for at være genstand for seen, er en anden proces (altså af 2. orden). Der ville således ikke være tale om at se sin egen seen i den præcise betydning, at seen som en proces *ser*

21 *Op. cit.*, p. 53.

22 *Op. cit.*, p. 54.

23 Cf. Johann Friedrich Herbart, *Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik*, 1824, *Sämtliche Werke* (Hartenstein), bd. V, S. 277 f.

24 *Op. cit.*, p. 55.

25 I behandlingen af spørgsmålet om sprogets refleksivitet (*Studier over Refleksivitet*, kapitel 5) vender Grue-Sørensen tilbage til spejlets umulighed som en materiel lignelse på refleksivitet, men bemærker dertil følgende: "Imidlertid kan man sige, at sproget, der ogsaa fra en vis side set er et materielt system, kan tjene som illustration derpaa [participation i bevidsthedens grundejendommeligheder: intentionalitet og refleksivitet, OK], idet det kan afbilde – om man vil: spejle – alt muligt andet og sig selv og alle sine egne forhold." (p. 125).

26 *Op. cit.*, p. 55.

sig selv ved (og kun ved) sig selv som denne proces. At postulere en yderligere proces (af 3. orden og så fremdeles) ville naturligvis ikke afhjælpe dette problem. *En passant* kan tilføjes, at Grue-Sørensen her kunne have ræsonneret, at der allerede ved det forhold, han just har påpeget – at "et redskab, *in casu* sanseredskab, som formidler opfattelsen af et eller andet, ikke på samme maade kan formidle en opfattelse af sig selv"²⁷ – ligger en afvisning af sådanne processer som værende refleksive. Processer er jo lige fuldt 'redskaber, som formidler opfattelsen af et eller andet', som øjet eller spejlet er det. Det er bemærkelsesværdigt, at Grue-Sørensen anskuer *seen* som en *proces*, der tilmed selv *består af flere processer*, og dertil at han giver en nærmere bestemmelse af disse processer som "*legemlige, hovedsagelig neurale processer*" (min kursivering).²⁸ Hverken Grue-Sørensens bestemmelse af *seen* som en *proces*, selve *forholdet* mellem *seen* som proces og de processer, som denne proces 'består i', eller bestemmelsen af *seen* som *legemlig* proces er her ganske klar. Hvad det sidste angår, kan det for eksempel indvendes, at vi ved 'seen' snarere forstår den *oplevelse* vi har i kraft af at gennemgå disse processer. Mens Grue-Sørensen ganske vist netop tænker oplevelsen som værende et resultat *af* disse legemlige processer, anskuer han selve 'seen' – det at se – som rent legemlig proces. Muligvis er det dette forhold – at 'seen' beskrives som legemlig – der får ham til tilsvarende at anvende verbet 'at opfatte' som led i den mulighed, at *seen*, bestående af synsprocesser, kan ses igennem en yderligere synsproces. En mulighed han, som anført ovenfor, afviser. Men såvel 'seen' som 'opfatten', forstået som begreber om rent legemlige processer, er problematisk. Ganske som det er 'mennesket eller dyret eller i det hele taget det seende og oplevelsesduelige individ, der ser ved øjets formidling',²⁹ er det vel også *individer* som opfatter – og ikke legemlige processer?³⁰ Allerede Aristoteles påpegede, at det at se ikke kan forstås som en proces: Jeg kan sige "jeg har set det", så snart jeg kan sige "jeg ser det",³¹ og det samme kan hævdes om 'at opfatte'. Verberne 'at opfatte' og 'at se' refererer snarere til resultater af bestemte aktiviteter eller processer, end de henviser til selve disse aktiviteter eller processer. 'Opfatten' og 'seen' er således eksempler på, hvad der efter Gilbert Ryle er blevet kaldt 'achievement verbs', og ikke 'task verbs'.³² Man må imidlertid nok her læse Grue-Sørensen sådan, at han blot dialektisk afsøger muligheden af at anskue legemlige processer som refleksive, og til dette formål lader 'opfatte' tænkes med som legemlig og som proces. Han skriver således i forlængelse af overvejelserne af at tænke *seen* som en reflektiv, legemlig proces:

27 *Op. cit.*, p. 54.

28 *Op. cit.*, p. 55.

29 *Ibid.*

30 Denne problematik er udtryk for hvad Gilbert Ryle kaldte 'en kategorifejltagelse', jvnf. Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (London: Hutchinson's University Library, 1949), 16 ff.

31 Aristoteles, *Met.* IX, vi. 7-10.

32 Se Gilbert Ryle, *Dilemmas* (Cambridge: Cambridge University Press, 1964), pp. 93-110. Der er dog muligvis fortsat rum for, at tilsyneladende 'succesverber' (achievement verbs) som 'at se' og 'at opfatte' også kan have en procesuel betydning. Vi anvender til eksempel en formulering som 'længe om at opfatte' sådan, at man er længe om (ufuldstændigt) at opfatte, før man når til resultatet af denne opfatten. Tak til en anonym bedømmer for at pege på denne mulighed.

“Saa er vi endda her gaaet ud fra, at opfattelsen *bestod* i disse processer og ikke blot var tilknyttet til dem eller var et resultat af dem; men det betyder nu mindre, for hvis opfattelsen af visse processer som genstand for opfattelsen fandt sted ved hjælp af disse samme processer selv som formidling af opfattelsen, kunne der ikke være tvivl om, at vi stod over for et særdeles frappant eksempel på refleksivitet.”³³

Grue-Sørensen stiller sig således skeptisk overfor muligheden af eksistensen af refleksivitet gennem legemlige processer, der tilvejebringer opfattelsen af dem selv. Vi forstår i formal forstand, dvs. *in abstracto* hvori en sådan refleksivitet i den materielle virkelighed ville bestå, men kender ikke til eksempler på, at den instantieres, eller på, hvordan den *in concreto* ville kunne dette:

“Imidlertid er det en tanke, der strider mod alt, hvad der er kendt om opfattelsen af genstande, og de processer, der betinger den; og det kan sikkert med det samme erklæres for ørkesløst at søge efter refleksivitet i den her efterspurgte betydning i den materielle sfære, det være sig den organiske eller den uorganiske.”³⁴

Bevidstheden

Grue-Sørensen skrider da til det område af i virkeligheden, som synes at være en mere lovende kandidat til at udvise ægte refleksivitet: det psykiske, det mentale, *bevidstheden*.³⁵ Hvorfor tænker Grue-Sørensen, at bevidstheden er et mere lovende domæne af virkeligheden? Dette har sin rod i det forhold, at et subjekts bevidsthed i og med bevidsthedens intentionalitet, dvs. bevidstheden om en intentionel genstand x, samtidig angiveligt også er en bevidsthed for dette subjekt *om* selve denne genstandsbevidsthed – subjektets bevidsthed om (selv) at være bevidst om x. Med andre ord en selvbevidsthed. Men hvorledes ved vi dette? Det er fristende at anvende udtrykket ‘fænomenologisk givet’ om den måde hvorpå Grue-Sørensen opfatter, at bevidsthedens refleksivitet manifesterer sig. Han anvender dog ikke selv sådanne eller lignende udtryk om bevidsthedens refleksivitet i de to kapitler af disputatsen, der særligt behandler dette.³⁶ Det er dog værd at minde om, at han mange steder gør en dyd ud af at pointere bevidsthedens refleksivitet som værende et gådefuldt fænomen, der er svært at beskrive – og derfor egentlig også unddrager sig en filosofisk analyse.

33 *Op. cit.*, p. 55. Dertil skal tilføjes, at Grue-Sørensen både i disputatsen og i sit sene hovedværk *Almen Pædagogik. En håndbog i de pædagogiske grundbegreber* fra 1974 sonderer mellem et psykologisk, processuelt perspektiv og et logisk, ikke-tidsligt og normativ perspektiv på begreber som tænkning og erkendelse. En sondering, som i det mindste siden Gottlob Freges og Edmund Husserls psykologismekritik omkring begyndelsen af forrige århundredeskifte da også må anses for at være *legio* i erkendelsesteori. Se Knud Grue-Sørensen, *Almen Pædagogik. En håndbog i de pædagogiske grundbegreber* (København: Gjøellerup, 1974), p. 33 f., p. 92 og pp. 387 ff. i afsnittene ‘Begreber og begrebsdannelse’, ‘Erkendelse, viden, kundskaber o. lign.’, og ‘Tænkning’. I *Studier over refleksivitet*, p. 39 fremgår det, at Grue-Sørensen var bekendt med Freges skelnen mellem udtryks ‘Sinn’ og ‘Bedeutung’.

34 *Ibid.*

35 *Ibid.* Det er ejendommeligt, at Grue-Sørensen opfatter disse begreber som synonyme. Både ‘psyken’ og ‘det mentale’ ses herimod ofte som overbegreber til ‘bevidsthed’.

36 *Op. cit.*, kapitel III og IV. I kapitel VI, der omhandler erkendelsen og de resultater, som erkendelsens refleksivitet afføder, anvender han imidlertid udtrykket ‘fænomenologi’ om en ‘erkendelsens refleksion på sig selv’ p. 159. Se også p. 153.

Det er gådefuldt, fordi vi tilsyneladende ikke formår at give en begrebsliggørelse af dette forhold, uden at vi betjener os af en bestemt form for tænkning, der ikke indfanger det givne fænomen, og det er vanskeligt at beskrive, fordi det ligger ved roden for vor erkendelses mulighed – og dermed også for beskrivelse og analyse. Dette ser Grue-Sørensen da også som grund til, at refleksivitet er blevet så lidt fremhævet af tidligere tænkere:

“Det drejer sig nemlig om en særdeles gaadefuld og egentlig uforstaaelig ejendommelighed, der byder vor logik imod, vel at mærke vor logik som den er udviklet under vor tankemæssige beskæftigelse med ekstra-mentale genstande, hvorved dog ikke blot skal forstås materielle eller fysiske genstande, men alt hvad der har genstands karakter i forhold til det rent formale subjekt. Vor tænkning er objekt tænkning, vor bevidsthed er objekt bevidsthed. Men hvorfra har vi da, foruden bevidsthed om objekterne, ogsaa bevidsthed om den bevidsthed, for hvilken objekterne er objekter? I det øjeblik vi taler om den og tænker på den, er den jo objekt for vor tænke og talen. Med andre ord, vi kan ikke erkende denne erkendende bevidsthed som subjekt for en given erkendelse, uden at den ikke længere er subjekt, men objekt.”³⁷

En del af Grue-Sørensen arbejde med dette fænomen består slet og ret i med støtte i forskellige tænkere at gen(nem)tænke en række måder, hvorpå man kan *fremstille* ‘denne gådefulde, og egentlig uforståelige ejendommelighed’. Det meste man kan håbe på, skriver han, er, at ‘en fremstilling kan dirigere opfattelsen hen mod en rigtig erkendelse af det i sig selv ufremstillelige’. Forestillingen om spejlet, der spejler andet og sig selv bringes igen frem – som ‘en ikke ringe lignelse’.³⁸ Men dette billede blev dog, som vi så, afvist tidligere i samme kapitel, da muligheden for at finde refleksivitet i den rum-tidslige verden blev afsøgt. Så hvorfor forsøger Grue-Sørensen sig med det igen? Tanken er ikke, at billedet skal forstås konkret (hvorved det ikke ville kunne ligne ‘ægte refleksivitet’, fordi en konkret instans ikke spejler sig selv), men derimod i en abstrakt forstand. Spørgsmålet er, om dette billede bibringer os en indsigt i bevidsthedens refleksive struktur, vi ikke alligevel synes at have fra vores respektive bevidsthedsliv? Med en formulering af Nordenbo, er vi med spejlet, der skulle spejle sin egen spejlen, vist “på grænsen af det forståelige”.³⁹ Sagt anderledes, rummer drøftelsen af spørgsmålet om bevidsthedens refleksivitet en problemstilling i forhold til selve det redskab, den metode, det middel, den erkendelseform, *hvorigennem* vi overhovedet kan håbe på at gøre os klogere på, hvori fænomenet består. Måske er det her rimeligt at anføre, at det egentlig nok så meget er midlet til erkendelse af fænomenet, som det er selve fænomenet, der volder vanskeligheder. Givet Grue-Sørensens påstand om den særlige gådefulde natur, fænomenet har, synes det som om, at vi havner i en version af kriterieproblemet: Før vi kan bestemme, hvad vi ved (på dette område), må vi have et kriterie, der sætter os i stand til at skelne viden fra ikke-viden i forhold til fæno-

37 Grue-Sørensen, 1950, p. 56.

38 *Op. cit.*, p. 57.

39 Nordenbo, 1984, p. 120.

menet. Men før vi kan opnå dette, synes det som om, at vi må kende til de instanser, der vittterlig er instanser af viden.⁴⁰ Og man skal træde forsigtigt her. For det synes som om, at selve dette problem om erkendelsesmidlet truer med at spænde ben for den nærmere og egentlige analyse af bevidstheden – den analyse, der ganske skulle resultere i påvisningen (i en ikke al for streng betydning heraf) af bevidsthedens refleksivitet – som jo hævdes at være grundlaget for ikke blot sprogets refleksivitet, som vi berørte i forrige afsnit, men også for erkendelsen som sådan, som det er blevet antydnet.⁴¹ Bemærk således, at når der spørges til, hvorledes Grue-Sørensen afdækker fænomenet, finder til eksempel Nordenbo, at bevidsthedens karakter af at være intentional og refleksiv fremtræder i selviagttagelsen, hvilket resultat Nordenbo i øvrigt ikke finder, at man kan anfægte.⁴² Ud over, at man hertil kan indvende, at der dog gives den mulighed, at man tager fejl i sin selviagttagelse, skal det bemærkes, at Nordenbo fremfører, at det synes som om, at Grue-Sørensen desforuden fremfører et argument for bevidsthedens refleksivitet 'der næsten gør refleksiviteten til en erkendelsesteoretisk nødvendighed', som det hedder.⁴³ Dette argument er ejendommeligt, al den stund det har følgende konditionale form: Hvis man ikke antager refleksiviteten som grundtræk ved bevidstheden, 'saa synes man at komme til at savne en forklaring paa, at man i det hele taget kan komme til at vide om sin viden, kan komme til erkendelse af sin erkendelse'.⁴⁴ Dette er naturligvis ejendommeligt, al den stund en selvstændig argumentation for bevidsthedens refleksivitet dog er ønskelig *ceteris paribus*, når netop denne refleksivitet hævdes at ligge til grund for vor mulighed for overhovedet at have erkendelse. At Grue-Sørensen mener dette sidste, er hævet over enhver tvivl.⁴⁵ Før det kan afgøres, om der er en konstitutiv forbindelse mellem bevidsthed og erkendelse, må et ræsonnement, der demonstrerer, at bevidsthedens refleksivitet 'kan stå på egne ben', imidlertid leveres. Kunne man se det anførte konditionale ræsonnement som en abduktion fra det forhold, at 'viden implicerer viden' til bevidsthedens refleksivitet som den sandsynlige forklaring herpå? Det kan man godt, men problemet er i så tilfælde, at *explanandum* jo ikke er givet som en art plausibel kendsgerning – f.eks. i form af et iagttageligt forhold – men netop selv er en omdiskuteret erkendelsesteoretisk antagelse. Nemlig antagelsen om, at et subjekts viden implicerer dette subjekts viden om, at det har denne viden: det såkaldte 'kk-postulat'. Dette postulat om, at et subjekts viden om noget implicerer, at dette har viden derom, er

40 Dette er en klassisk problemstilling, som går tilbage til Sextus Empiricus, og som i forskellige forklædninger dukker op hos mange tænkere efterfølgende, som f.eks. Thomas Aquinas, Kant og Hegel. For en indføring i kriterieproblemet, se f.eks. Roderick M. Chisholm, *The Problem of the Criterion* (Milwaukee, WI: Marquette University Press, 1973).

41 Jvnf. Grue-Sørensen, 1950, kapitel VI: 'Erkendelse, viden og tænken i lys af refleksivitetens begreb'; se især pp. 148-163.

42 Nordenbo, 1984, pp. 121-122.

43 *Op.cit.*, p. 122.

44 Jvnf. Nordenbo, 1984, p. 122 og Grue-Sørensen, 1950, p. 139.

45 Tydeligt i Grue-Sørensen, 1950, p. 140 og p. 157. Von Oettingen drøfter dette forhold i von Oettingen 2006, pp. 118-123.

legio i erkendelsesteorien. Også Grue-Sørensen tilslutter sig det,⁴⁶ og langt flere tænkere har gennem tiden forsvaret det – eller implicit antaget dets gyldighed – end det har mødt modstand. Imidlertid har en række tænkere op igennem det 20. århundrede på flere måder problematiseret denne antagelse. Én måde, den er problematiseret på, er ved at pege på de tilsyneladende mangfoldige situationer, hvori vi lærer, handler eller udtaler os meningsfuldt om forhold, uden at vi på bevidst vis er klar over, hvad grundlaget er for, hvad vi har lært, hvorledes vi handler, eller for det, vi udtrykker i sproget.⁴⁷

Grue-Sørensens antagelse om bevidsthedens refleksivitet må stå på egne ben, og spørgsmålet om kk-postulatet som konstitutivt forklaret gennem en sådan refleksivitet kan først stilles efter, at der er vundet uafhængigt belæg for dette postulatet. Det skal dog også bemærkes, at Grue-Sørensen er opmærksom på muligheden af, at der findes instanser af viden, som ikke implicerer et subjekts samtidige bevidste viden. For eksempel når vi som voksne individer ubesværet udtrykker os i sprog under overholdelse af grammatikkens regler.⁴⁸ Grue-Sørensen anerkender også andetsteds end i disputatsen eksistensen af visse former for ikke-bevidste psykologiske fænomener. Således kan vi have behov rettet mod en genstand (for eksempel en vare), uden at vi er bevidste om, at vi har dette behov. Grue-Sørensen betegner sådanne behov for 'ekstrospektive behov'.⁴⁹ Behov (bevidste eller ej) er ikke uden videre udtryk for viden. Men anerkendelsen af ikke-bevidste behov gør det nærliggende at undersøge, hvorvidt mentale fænomener kan være udtryk for viden uden om 'bevidsthedens medviden' – eller i det mindste at levere en analyse, som giver principielle grunde imod en sådan tanke. Desværre optræder der heller ikke i disputatsen en sammenhængende drøftelse af dette spørgsmål.

Selvbevidstheden: Inspirationen fra Fichte, Rehmke og Brentano

Tillader vi os at prøve at se bort fra såvel den problematik, der handler om at præcisere det erkendemiddel, hvorigennem bevidsthedens refleksivitet skulle være givet, som den problematik, der drejer sig om kk-postulatets gyldighed, hvad taler da for, at bevidstheden er et refleksivt fænomen? Grue-Sørensen støtter sig som nævnt til en del tænkere. Én inspiration kommer fra Johann Gottlieb Fichtes bestemmelse af jeg'et som 'Identität des Objekts und Subjekts'.⁵⁰ Grue-Sørensens attitude over for Fichtes tankegang er imidlertid tvetydig.

46 Cf. Grue-Sørensen, 1950, kapitel 6. Grue-Sørensen støtter sig her til bl.a. Johannes Rehmke, Hans Driesch og Johann Gottlieb Fichte.

47 For en meget kort og lettilgængelig fremstilling af problematiseringen af kk-postulatet i erkendelsesteorien, se f.eks. Michael Williams *Problems of Knowledge. A Critical Introduction to Epistemology* (Oxford: Oxford University Press, 2001), p. 31 f.. Michael Polanyis refleksioner over såkaldt 'tavs viden' i blandt andre værkerne *The Tacit Dimension* (Chicago: The University of Chicago Press, 1966) og *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy* (Chicago: The University of Chicago Press, 1958) er et eksempel på en kritik af kk-postulatet, og hans *dictum* 'we know more than we can tell' er emblematiske for de mangfoldige former for im- og eksplicitte opgør i det 20. århundredes tænkning med tankegangen om, at viden implicerer viden om, at vi ved.

48 Grue-Sørensen, 1950, p. 132 f.

49 Jvnf. Hans Vejleskovs bidrag til dette temanummer. Hans Vejleskov henviser til Grue-Sørensens artikel "Behov. Et moderne psykologisk Problem", *Vor Ungdom*, 65 (1943-1944): 210-219.

50 Grue-Sørensen, 1950, pp. 57 ff.

Medens han på den ene side både anerkender Fichtes indsigt i bevidsthedens refleksive natur⁵¹ og nødvendigheden af en oprindelig enhed som forudsætning for genstandsbevidsthed – en enhed i form af 'en umiddelbar og oprindelig bevidsthed, hvori subjektivt og objektivt simpelthen er eet'⁵² – har Grue-Sørensen også vanskeligt ved at acceptere Fichtes begrebsættelse af fundamentet for denne indsigt – og dennes stil. Jeg vil ikke påtale det sidste. I forhold til Fichtes begrebsættelse, er det jeg'et som den centrale kategori for at forstå bevidsthed, der er problemet. Idet Grue-Sørensen slår følge med Herbarts kritik,⁵³ er det Fichtes karakteristik af jeg'et gennem en *almen* bestemmelse, han anser for tvivlsom. I og med en bestemmelse af jeg'et som en identitet mellem subjekt og objekt 'kommt gar keine individuelle Bestimmung vor', hedder det, og Grue-Sørensen læner sig her op ad en dagligsprøglig betragtning af 'jeg'et' som havende en individuel side, der 'fortegnes' af Fichte. Sagt på en anden måde, er det angiveligt jeg'ets *ipseitet*, som Grue-Sørensen finder at gå tabt i Fichtes bestemmelse.⁵⁴ Alligevel bliver Grue-Sørensen samtidig stående ved anerkendelsen af nødvendigheden af at måtte acceptere identiteten mellem subjekt og objekt for at kunne 'vide om os selv', for 'at opfatte os som 'bevidst væsen' og herunder især som erkendende væsen'.⁵⁵ Ovennævnte konditionale vedrørende relationen mellem bevidsthedens refleksivitet og kk-postulatet spøger igen i dette ræsonnement.

Imidlertid læner Grue-Sørensen sig også nok så afgørende op ad andre tænkere. Især indflydelsen fra Brentano og Rehmke skal bemærkes. Brentano anerkender således i *Psychologie vom empirischen Standpunkt*, at bevidsthedsakter ud over deres intentionalitet – Brentanos nok så bekendte 'kendemærke på psykiske fænomener'⁵⁶ – også er givet for sig selv *qua* bevidsthed om dem (sig), hvilket er kendemærket på refleksivitet.⁵⁷ Bemærk også Grue-Sørensens afsluttende afsnit benævnt '*tilføjelse*'.⁵⁸ Her anerkender han, at Brentano i sit forfatterskab efter *Psychologie vom empirischen Standpunkt* har forstærket sin opfattelse af bevidsthedens refleksivitet. Han citerer Oskar Kraus, Brentanos elev, for at skrive: "Was Brentano von jedem Bewußtsein lehrte, ist, dass es sich auf Etwas beziehe und zugleich auf sich selbst".⁵⁹ Hvor Brentano således i bevidsthedsfilosofien traditionelt får tilkendt 'æren' for at have argumenteret for intentionaliteten som det psykiskes kendemærke, der påvir-

51 *Op. cit.*, smst. og pp. 230-231.

52 *Op. cit.*, p. 60.

53 *Op. cit.*, pp. 57 ff.

54 Cf. også Klawonn *Jeg'ets ontologi* p. 109, der her slår følge med Grue-Sørensen i kritikken af Fichtes bestemmelse.

55 *Op. cit.*, p. 57.

56 Cf. Franz Brentano, *Psychologie vom empirischen Standpunkt* (Leipzig: Duncker und Humblot, 1874), Zweites Buch, Erstes Capitel. Se f.eks. p. 115 og 126 f.

57 *Psychologie vom empirischen Standpunkt*, især Zweites Buch, Capitel 2-3. Se Grue-Sørensen 1950, kapitel IV, især pp. 83-87.

58 *Op. cit.*, pp. 91-92.

59 Fra Oskar Kraus, *Wege und Abwege der Philosophie: Vorträge und Abhandlungen* (Prag: I.G. Calve'sche Universitäts-Buchhandlung Lerche, 1934), 41.

kede Edmund Husserl i dennes udvikling af fænomenologien,⁶⁰ er førstnævntes grundige analyse af bevidsthedens selvgivethed med andre ord ligefuldt bemærkelsesværdig.

For Rehmkes vedkommende noterer Grue-Sørensen sig, at også han gør opmærksom på den 'fortegning' af ordet 'jeg's' fundamentale betydning, som Herbart og Grue-Sørensen ser som et problem hos Fichte. Især er det dog Rehmkes afvisning af relationalitet i forskellige henseender, der spiller en væsentlig rolle for Grue-Sørensen. Rehmke argumenterer således for, at der hverken kan gives adækvate relationelle bestemmelser af bevidsthedens forhold til sig selv, af bevidsthedens forhold til noget andet eller af identitet. I tilknytning til det første er selvbevidstheden for Rehmke, *qua* en reflektiv og relationsløs bestemmelse som 'ein sich-selbst-Wissen', en fundamental kendsgerning, som ligger til grund for hans øvrige (og måske også bedre kendte) bestemmelse af viden som 'beziehungsloses Haben',⁶¹ et begreb, som Grue-Sørensen flere steder i disputatsen vender tilbage til.⁶² I forhold til det andet – Rehmkes kritik af muligheden for at give en relationel bestemmelse af bevidsthedens forhold til noget andet – handler det kort sagt om følgende: Mens Brentano i *Psychologie vom empirischen Standpunkt* på sin side tydeligt bemærker vanskelighederne med at nå til en adækvat relationel bestemmelse af bevidsthedens intentionalitet, er denne mulighed udelukket for Rehmke *qua* hans erkendemæssige 'princip' om viden som en 'beziehungsloses Haben'.⁶³ Selv svinger Grue-Sørensen mellem muligheden for selvbevidsthedens udelukkelse af intentionalitet som kendemærke på det psykiske (contra Brentano) over for afvisningen af intentionalitet som noget ganske immanent (contra Rehmke). Endelig, i forhold til det tredje spørgsmål, om at give en adækvat relationel bestemmelse af identitet (der kunne tjene som et mønstereksempel på en reflektiv relation), er Grue-Sørensen enig med Rehmke i dennes afvisning. Et identitetsforhold, også som vi kender det fra logikken, er ikke et relationelt forhold.⁶⁴ Det ligger dog noget uden for denne artikels emne at drøfte dette spørgsmål her. Som et kuriosum kan nævnes, at på dette (og kun dette) ene punkt er Jørgen Jørgensen enig med Grue-Sørensen i forståelsen af refleksivitet.⁶⁵

Også Rickert og G.E. Moore øver indflydelse på Grue-Sørensen. For førstnævntes vedkommende er det dennes drøftelse af refleksivitet i forhold til identitet,⁶⁶ i forhold til selvbevidsthed,⁶⁷ samt i de forhold, hvor "erkendelsen producerer en teori om sin egen aktuelle forekomst"⁶⁸ der har en vigtig rolle som trædesten for Grue-Sørensens ræsonne-

60 Det er bemærkelsesværdigt, at Grue-Sørensen ikke bringer Husserls fænomenologiske overvejelser omkring bevidsthedens struktur i spil. Husserl nævnes ikke en eneste gang i disputatsen – set bort fra ét sted (p. 67), hvor 'Husserl' dog blot optræder i udtrykket 'den Husserl'ske fænomenologiske retning' i forbindelse med en omtale af Moritz Geiger.

61 Jvnf. Johannes Rehmke, *Philosophie als Grundwissenschaft* (Leipzig: Verlag Kesselringsche Hofbuchhandlung, 1910).

62 Cf. Grue-Sørensen, 1950, p. 29 f, p. 60 og p. 74.

63 Rehmke, *Philosophie als Grundwissenschaft*, p. 533.

64 Jvnf. Johannes Rehmke, *Logik oder Philosophie als Wissenslehre* (Leipzig: Quelle & Meyer, 1918), p. 327. Se Grue-Sørensen, 1950, p. 29 f.

65 Jvnf. Jørgensen, *Op. cit.*, p. 292 f.

66 Se især Grue-Sørensen, 1950, p. 35 f. og pp. 41-41.

67 *Op. cit.*, p. 62 ff.

68 *Op. cit.*, p. 165.

ment i disputatsen. Moores analyse af, hvorledes vi kender til bevidstheden forstået som noget forskelligt fra det, bevidstheden er om, på baggrund af en kritik af *esse est percipi et percipere* doktrinen,⁶⁹ er også vigtig. Hans 'formel' for konstateringen af selve bevidsthedselementet i opfattelse af (for eksempel) farven 'blå', som Grue-Sørensen kalder den, lyder: 'awareness of (awareness of blue)',⁷⁰ hvilket blot er endnu én blandt mange tænkeres konstatering af en implicit selvbevidsthed i genstandsbevidstheden.

Ganske overordnet betragtet er det tydeligt, at mange tænkere, på ikke altid lige gennemsigtig vis, har øvet indflydelse på Grue-Sørensens refleksioner over bevidsthedens refleksivitet i disputatsen. Denne indflydelse er for flere af de mest betydningsfulde inspiratorers vedkommende undgået kommentatorernes opmærksomhed.⁷¹

Selvbevidsthed og refleksion

Nuvel. Selv om vi måtte tage bevidsthedens refleksivitet som 'fænomenologisk givet' – og dermed sætter parentes om 'problemet om erkendemidlet' – står det problem tilbage, om dette forhold ikke kan belyses ved at søge en forklaring på det. Her støder vi ifølge Grue-Sørensen imidlertid på en bund, en blindgyde, en umulighed. Det bør dog anføres, at der på naturalistisk grund findes en række bud på, hvorledes man kan opnå en forklaring på et sådant *tilsyneladende* refleksivt forhold i bevidstheden ved at antage, at fænomenet kan forstås i kraft af en art refleksionsart. Det kan naturligvis ikke bebrejdes Grue-Sørensen, at han ikke har haft kendskab til nyere varianter af denne diskussion, som i høj grad er forbundet med den såkaldte 'højere-ordens teori for bevidsthed'. Ifølge denne teori består en mental tilstands bevidsthed i, at tilstanden gøres til intentional genstand gennem en yderligere ('højere-ordens') mental tilstands repræsentation af denne ('første-ordens') tilstand. Et subjekts væren bevidst om noget forklares således ved, at subjektet samtidigt er i to tilstande, hvor den ene har den anden som intentional genstand. En underliggende præmis for denne teori er eksistensen af mentale tilstande, der ikke er bevidste, hvorved den regres undgås, der opstår hvis man forsøger at forklare et subjekts bevidsthed (om noget) ved at subjektet er bevidst om denne bevidsthed (om noget). Højere-ordensteorien hævder, at der er empirisk belæg for eksistensen af ikke-bevidste mentale tilstande, og at disse har en

69 Se Moore, G. E: "A refutation of idealism." *Mind*, 12 (48): 433-353.

70 Moore, *Op. cit.*, p. 449.

71 Hverken i Nordenbo, 1984, von Oettingen, 2001, Koch, 2004 eller von Oettingen, 2006 nævnes Grue-Sørensens inspiration fra Brentano, Moore og Rehmke. Koch anfører Rickerts betydning p. 440 f. Som bemærket i von Oettingen, 2006, p. 111, nævner Dan Zahavi i sin disputats *Self-Awareness and Alterity. A Phenomenological Investigation* (København: Institut for Filosofi, Pædagogik og Retorik, 1999) p. 152, note 54, Grue-Sørensens forsvar for bevidsthedens refleksivitet som en forløber for det senere tyske opgør med antagelsen om bevidsthed som en indre refleksionsakt. Jvnf. f.eks. den klassiske kritik heraf i Dieter Henrich: "Selbstbewusstsein. Kritische Einleitung in eine Theorie". In: Bubner, R.; Cramer, K. & Wiehl, R. (Eds.): *Hermeneutik und Dialektik* (Tübingen: Mohr, 1970), pp. 257-284. I Klawonns disputats *Jeg'ets ontologi* (jvnf. min note 3) gives dog en eksplicit, anerkendende drøftelse af Grue-Sørensens bevidsthedsbegreb, som bl.a. også peger på Johannes Rehmkes 'beziehungsloses Haben' som væsentlig for dette; se Klawonn, *Op. cit.*, p. 110. Også Klawonn har dog – som undertegnede – sine vanskeligheder med at finde præcise *positive* bestemmelser af bevidsthedens refleksivitet i Grue-Sørensens disputats, jvnf. Klawonn, *Op.cit., ibid.*

indholdsmæssig og formal struktur, der ikke adskiller dem fra bevidste mentale tilstande – bortset fra det ene forhold, at de ikke er bevidste for subjektet.⁷² Teorien eksemplificerer således også et opgør med det erkendelsesteoretiske *kk*-postulat.

Det klassiske argument imod ethvert sådant forsøg på at forklare bevidsthed reduktivt gennem en refleksionsakt har som nævnt været fremsat af en række tænkere siden Fichte. Argumentet kan med udgangspunkt i en fremstilling af Dieter Henrich kort gengives som følger:

“[...] entweder ist das Ich, das sich als Subject zu sich verhält, bereits seiner selber bewusst. Dann ist die Theorie als Erklärung des Bewusstseins zirkelhaft, da sie Bewusstsein, sogar Selbstbewusstsein bereits voraussetzt. Oder das Ichsubjekt ist seiner nicht bewusst und hat keinerlei Vertrautheit mit sich. Dann lässt sich mit Mitteln der Reflexionstheorie niemals verstehen, wie es je in die Lage kommen soll, irgendeinen Sachverhalt sich selber zuzusprechen oder auch nur unter dem Gesichtspunkt der Frage anzusehen, ob er ihm selbst zugehört oder nicht.”⁷³

Pointen er, at hvis bevidsthed forklares ud fra subjektets refleksionsakt, må bevidsthed enten forudsættes eller kan slet ikke opstå. Hvis bevidstheden forudsættes, er forklaringen cirkulær. For at bevidsthed kan opstå gennem et subjekts refleksionsakt, må dette subjekt imidlertid allerede være bevidst om sig selv i en ganske bestemt betydning heraf: Subjektet må have viden om sig selv som værende det, der har en given oplevelse. Når et subjekt for eksempel er i en bevidsthedstilstand af smerte, er den pågældende oplevelse givet *for* subjektet som tilhørende dette. Det er således ikke tilfældet, at et subjekt i nogen forstand først skal undersøge en given oplevelse for at finde ud af eller forvisse sig om, at oplevelsen tilhører dette.

Denne antagelse om eksistensen af en præ-refleksiv selvbevidsthed synes at være den, som Grue-Sørensen tilslutter sig med sit forsvar for bevidsthedens refleksivitet med samt den tilhørende kritik af en relationel bevidsthedsteori. En højere-ordens tilstand må gøre første-ordens tilstanden bevidst for et subjekt på en sådan måde, at dette bliver bevidst om *selv* at have den. Dette må være tilfældet for at udelukke muligheden af, at det er et andet subjekt, der har tilstanden. Påstanden er, at dette forhold ikke kan imødekommes af en yderligere repræsentationel tilstand, idet højere-ordens teorien eksplicit forklarer tilstandsbevidsthed som et resultat af en relation mellem to ikke-bevidste mentale tilstande. (I modsat fald ville den relationelle teori være oplagt cirkulær). Problemet er, at karakteren af en bevidsthedstilstand som værende *min* ikke kan opstå ud af en identifikation mellem elementer, der ikke allerede opleves som tilhørende mig.

72 Se f.eks. David M. Rosenthal, *Consciousness and Mind* (Oxford: Oxford University Press, 2005); William G. Lycan, *Consciousness and Experience* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1996); Rocco J. Gennaro (Ed.): *Higher-Order Theories of Consciousness. An Anthology* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004).

73 Henrich (1970), p. 268.

Overfor dette kan det indvendes, at oplevelsen af at være i en bevidsthedstilstand ikke implicerer en særlig oplevelse af 'mighed' udover dette at være bevidst fra det perspektiv som (nu en gang er) et bestemt subjekts perspektiv. Bevidsthedsfænomenerens ipseitet er hverken mere eller mindre end det forhold, at de indtræffer netop dér, og i et bestemt tidsrum, i den konstellation af mentale-kropslige fænomener, som udgør et subjekt.

En række tænkere, hvoraf David Rosenthal er den mest kendte, har i nyere tid forsvaret en sådan refleksionsmodel på naturalistisk grund. På bevidsthedsfilosofiens vegne må det da også konkluderes, at der i dag på ingen måde hersker enighed om hvorvidt den *tilsyneladende* refleksivitet i bevidstheden vitterlig, med Grue-Sørensens ord – er 'et ægte fænomen' – eller netop blot *tilsyneladende*, idet det kan forklares som en art refleksion.

4. Bevidsthed, refleksivitet og pædagogik?

Spørgsmålet om forholdet mellem bevidsthedens refleksivitet og pædagogik står tilbage at belyse. At løfte denne bevisbyrde er et af hovedænderne i von Oettingens disputats om Grue-Sørensen, ligesom også Nordenbo argumenterer derfor. Holder man den præmis for sand, at der her er tale om en eksisterende og betydningsfuld relation, som det hævdes af både von Oettingen og Nordenbo, er det dog noget ejendommeligt, at Grue-Sørensen ikke selv nævner denne relation med ét ord i disputatsen, endsiige berører den i sit senere mere pædagogisk orienterede forfatterskab.⁷⁴ Som det var tilfældet i prisopgavens overvejelser omkring relativisme, er det tilfældet i disputatsens overvejelser omkring refleksivitet: Der drages slet og ret ikke paralleller til eller peges på implikationer for pædagogikken, som von Oettingen da også bemærker det i sin disputats. Von Oettingen skriver således om Grue-Sørensens prisopgave, at han "[...] på intet tidspunkt eksplicit inddrager en pædagogisk diskussion",⁷⁵ og bemærker:

"At Grue-Sørensen ikke tematiserer det pædagogiske spørgsmål ind i et etisk perspektiv, er på sin vis ejendommeligt taget i betragtning, at han i afhandlingen fra 1932 [Grue-Sørensens magisterkonferens, RED] er inde på denne sammenhæng."⁷⁶

Von Oettingen finder, at Grue-Sørensens position har 'begrænsninger og grænser' i pædagogisk henseende: "Begrænsningerne viser sig dels ved, at Grue-Sørensen ikke drager den fulde konsekvens af de tænkere og pædagogisk-filosofiske positioner, han selv er inspireret af, og dels ved, at han ikke systematisk reflekterer forholdet mellem pædagogik og filosofi."⁷⁷

74 Bemærkelsesværdigt er det ligeledes, at Grue-Sørensen angiveligt heller aldrig selv på noget tidspunkt under forelæsningerne antydede en sådan relation. Tak til professor emeritus, dr. philos. Thyge Winther-Jensen, Grue-Sørensens betroede medarbejder gennem mange år, for denne oplysning.

75 von Oettingen, 2006, p. 74.

76 *Ibid.*

77 *Op. Cit.*, p. 25.

Grue-Sørensens ærinde i prisopgaven og i disputatsen var imidlertid hverken pædagogik, pædagogisk filosofi eller at levere et grundlag for sådanne discipliner. Derfor må 'begrænsninger' i sådanne henseender stå for von Oettingens egen regning. Tilsvarende skal det bemærkes, at der ikke i Grue-Sørensens *Almen Pædagogik* findes henvisninger til refleksivitet, ligesom den metodiske praksis kaldet 'refleksivistisk kritik',⁷⁸ som Grue-Sørensen skitserer og praktiserer i både prisopgaven og i disputatsen, heller ikke her nævnes ved ord.⁷⁹

Det er naturligvis forholdsvis uinteressant, hvorvidt og i hvilket omfang, der har ligget bevidste overvejelser fra Grue-Sørensens side til grund for sådanne valg.⁸⁰ Mere interessant er det, om der overhovedet *kan* peges på disse implikationer. Dette ærinde må jeg dog undlade at forfølge nærmere i nærværende artikel. Det bør imidlertid overvejes, om ikke et sådant ærinde slet og ret er fejlbarligt i det omfang, man lader det hvile eksklusivt på en omtvistet antagelse om bevidsthedens refleksivitet.

Grue-Sørensen leverer kort sagt ikke byggestenene til en sådan forbindelse mellem bevidsthedens refleksivitet og pædagogik. En ganske tilsvarende bemærkning gælder også de andre forhold, Grue-Sørensen selv vitterlig finder *er* konstitueret gennem bevidsthedens refleksivitet. Det være sig muligheden for at bedrive 'refleksivistisk kritik' eller sikre erkendelsens grundlag. Det er således ikke blot den rolle, som til eksempel von Oettingen finder, at bevidsthedens refleksivitet spiller for pædagogikken, der ikke gives tydeligt belæg for hos Grue-Sørensen. Det gælder også forestillingen om, at bevidsthedens refleksivitet kan sikre erkendelsens grundlag, henholdsvis give os muligheden for at øve refleksivistisk kritik. Selv om man for argumentets skyld antager, at bevidstheden virkelig er et ægte refleksivt

78 Udtrykket 'refleksivistisk kritik' optræder et enkelt sted i *Studier over refleksivitet* (p. 163), hvor den også omtales som 'den refleksivistiske metode', men praktiseres flere steder i disputatsen. Ved 'refleksivistisk kritik' forstås den mulighed vi har for at underkaste teorier en kritisk undersøgelse med henblik på muligheden og risikoen for, at de viser sig at være selvgendrivende eller selvrelativerende. Dette er tilfældet, ifølge Grue-Sørensen, når "den selv falder ind under det område, den er en teori for", som det hedder i afhandlingens resumé (*Studier over refleksivitet*, p. 229). Den materialistiske historieopfattelse er et af de eksempler, Grue-Sørensen drøfter. Derudover peger han også på en række angiveligt selvgendrivende teorier, der omhandler erkendelsen selv, som f.eks. den form for biologisk determinisme, der postulerer, at den menneskelige erkendelse restløst er en funktion af den menneskelige biologi. (*Op. cit.*, kapitel 7).

79 Dog optræder der under opslaget 'Pædagogisk filosofi' en drøftelse af værdirelativisme, hvor Grue-Sørensen argumenterer imod en sådan position under anvendelse af denne form for kritik, ligesom han i opslaget anfører sin argumentation som et eksempel på, hvordan filosofien kan bidrage til en afklaring af den pædagogiske erkendelses sikkerhed og pålidelighed og dermed status som videnskab; jvnf. *Almen Pædagogik. En håndbog i de pædagogiske grundbegreber*, pp. 292 ff.

80 En spekulation i forhold til fraværet af pædagogiske overvejelser og implikationer i *Studier over refleksivitet* kunne være den enkle, at Grue-Sørensen egentlig havde ønsket om at slå ind på en rent filosofisk løbebane. Grue-Sørensen blev kaldet til det første professorat i pædagogik ved Københavns Universitet, man oprettede i 1955. Tidligere, i 1950, konkurrerede han om et professorat i filosofi ved samme institution, og indleveringen og et vellykket forsvar af en doktorafhandling, der fremstod som 'en rent filosofisk analyse', ville være befordrende. Imidlertid taler det ovennævnte forhold, at disputatsen blev til over lang tid, imod den tanke, at der skulle være tale om et arbejde, som var således tiltænkt eller tilpasset. Et blik på publikationslisten over Grue-Sørensens arbejder mellem magisterkonferensen og disputatsen viser da i det mindste også, at Grue-Sørensen ikke havde mistet interessen for pædagogiske emner i tiden mellem konferensen og disputatsen; jvnf. Nordenbo, 1977, pp. 96-103.

fænomen, og at viden altid implicerer viden om, at man ved, forestår opgaven fortsat at *demonstrere*, hvorledes bevidsthedens refleksivitet konstituerer erkendelsen, og *hvordan* en refleksivistisk kritik har bevidsthedens refleksivitet som en nødvendig forudsætning.

Hvad Grue-Sørensen leverer med sine overvejelser omkring refleksivitet er noget andet. Grue-Sørensens disputats er et imponerende, detaljeret landkort over mulige forbindelser mellem en lang række fænomener af sproglig, logisk, erkendelsesteoretisk og metafysisk art med familieligheder, som måske – måske ikke – fører os tilbage til dette gådefulde og vanskeligt tilgængelige fænomen, der fremtræder som et ægte refleksivt sådant, og som vi benævner 'selvbevidsthed'. Det fænomen så mange før ham har forsøgt at give en adækvat beskrivelse af og redegørelse for.⁸¹

---

81 Jeg vil gerne rette en tak til to anonyme bedømmere samt til Thyge Winther-Jensen og Jørgen Huggler for kommentarer og forslag til forbedringer.